

اکسیر عشق بر مسم افتاد و زر شدم

- «...وردی‌خان» که بود؟

روایت است که «ا...وردی» جوان، ارمنی‌تباری از گرجستان بوده است که به اسارت می‌رود و به غلامی فروخته می‌شود و پیوسته او را از خانه صاحبی به خانه صاحب دیگری می‌برند اما سرانجام به خدمت شاه طهماسب اول در می‌آید و در ردیف غلامان او قرار می‌گیرد. مسلمان می‌شود و چون جوانی صدیق، فداکار و عاقل بوده است، به مرتبه ریاست و سرداری غلامان خاص شاه ارتقا پیدا می‌کند.

- گذری بر ساخت مزار و گنبد «...وردی‌خان»

سید مهدی سیدی، نویسنده و مشهد‌پژوه، در کتاب «سیمای تاریخی شهر مشهد» ا...وردی‌خان را یکی از سرداران مشهور در دوران شاه عباس اول صفوی معرفی می‌کند و می‌نویسد: «ا...وردی‌خان برای خویش در حرم مقبره‌ای ساخته، در همان سال درگذشته و در مزار مزبور نیز دفن شده است.»

سیدی همچنین با گریزی بر موقوفات ا...وردی‌خان، چنین توضیح می‌دهد: «وی به جز موقوفاتی که برای مقبره خویش داشته، موقوفات گرامندی را نیز در شهر مشهد وقف بر فقرای مجاور و زائر ارض‌اقدس رضوی کرده است. تولیت این موقوفه که با یکی از علمای عصر صفوی بوده است، اکنون به اعقاب همان شخص تعلق دارد و از زمره موقوفات دایر بر فعال شهر مشهد است.» عزیزا... عطاردی نیز در کتاب «تاریخ آستان قدس» شرحی از احوال این سردار می‌نویسد که چنین است: «ا...وردی وقتی والی فارس می‌شود، معماری از اصفهان به مشهد می‌فرستد و این عمارت را می‌سازد که کار ساختمان آن سال ۱۰۲۱ هجری قمری پایان می‌گیرد.»

این بنا از منظر رواق و گنبد دارای ارزش است. تاریخ‌نگاران آغاز ساخت بنای رواق را سال ۱۰۱۳ هجری قمری نوشته‌اند. کار روی این یادگار مانا بیش از هفت سال زمان می‌برد و در نهایت نیز وقتی تمام می‌شود که ا...وردی‌خان نیز با فاصله‌ای اندک بدرود حیات می‌گوید.

ناگفته نماند، مساحت رواق ا...وردی ۱۷۱مترمربع است که با کتیبه‌های فراوان زینت داده شده است. سواى این، گرداگرد آن می‌توان تاریخ ولادت و شهادت امامان معصوم^(ع) را که بر سنگ حک شده‌است، به‌تماشا نشست.

«سیدی» گنبد سایه‌انداخته بر مقبره را هم چنین توصیف می‌کند: «این مقبره که در شمال شرق گنبد حاتم خانی و شرق توحیدخانه ساخته شده، از رواق‌های بسیار هنری و ارزشمند حرم حضرت‌رضا^(ع) است. ساختمان بنا در سال درگذشت ا...وردی‌خان (۱۰۲۲ قمری) به پایان رسیده و خان در آن مدفون شده است. این رواق بنایی هشت‌گوش با هشت صغه است. کمترین فاصله اضلاع روبه‌رو حدود هشت و نیم متر و بیشترین آن‌ها حدود دوازده متر است. ارتفاع گنبد از کف را نیز شانزده متر نوشته‌اند. دیوارهای گنبد ا...وردی‌خان با کاشی‌های نفیس رنگارنگی پوشیده‌شده است. این رواق در سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۷ خورشیدی مرمت و نمای بیرونی گنبد آن با مس پوشانده شده است؛ به همین سبب ظاهراً کبوتران حرم از نشستن بر روی این گنبد پرهیز می‌کنند. در حالی‌که بر روی گنبد طلا می‌نشینند. از گنبد ا...وردی‌خان در دوره صفوی و نادری عموماً به عنوان ضیافت‌خانه و محل صرف شربت استفاده می‌شده است.»

- ارزش معماری رواق و گنبد «...وردی‌خان»

عزیزا... عطاردی شرحی از معماری این بنادر پژوهش‌های خود آورده و آن را یکی از باشکوه‌ترین و زیباترین ابنیه آستان قدس رضوی توصیف کرده است: «شکل این بنا هشت‌گوش است و سقف بسیار مجلل و باشکوهی دارد که بینندگان را به طرف خود جذب می‌کند. کاشی‌های رنگارنگ دارای خطوط و نقوش زیبا و دلفریب، در کمال ظرافت و استادی ساخته شده‌اند که نظیر آن هادر عالم کمتر دیده می‌شود و از نفایس آثار هنری هستند. در این گنبد باشکوه مجلل، هشت صغه در پایین و هشت

صغه در بالا به صورت غرفه ساخته شده که در داخل هر کدام کتیبه‌ای نقش خورده است. در زیر گنبد بالای غرفه‌ها نیز کتیبه‌ای بسیار زیبا با خط ثلث نوشته شده است و در آن سوره مبارکه جمعه و سوره توحید را حک کرده‌اند و در صغه‌ای که از آنجابه رواق دارالضیافه می‌رود، با خط نستعلیق روی کاشی‌های معرق این چند بیت را نوشته‌اند: «خوش‌بنایی است این بنا که زنده/ فرش او تکیه بر فراز فلک/ تا کند رفعت نظر بنهاد/ از مه و مهر

و نه فلک عینک/ چون بود در جوار روضه شاه/ خردم گفت کامده بی‌شک/ سال تاریخ آن خجسته‌مقام/ کعبه خلق و سجده‌گاه ملک.»

- همزمانی ساخت گنبد «...وردی‌خان» و مسجد شیخ لطف‌ا...

مهدی اشراقی که درباره کاشی‌کاری گنبد ا...وردی‌خان پژوهش کرده است، درباره معماری آن چنین توضیح

هما سعادت‌مند | زیر گوش گلدسته‌های حرم اذان می‌خوانند و آفتاب بر ترنج‌های گنبد مسی پاورچین می‌رود تا زیبایی، حریر نوازشگر چشم رهگذران باشد. گنبد ا...وردی‌خان نه از بیرون که زیر سقف حرم هم رنگین‌کمانی از رنگ‌ها و نورها را درهم تنیده و بهشتی ساخته است از کاشی و نقش که به‌گفته کارشناسان نظیرش را در معماری جهان اسلام کمتر می‌توان دید. در سطرهای بعدی نقبی زده‌ایم بر تاریخ ساخت و ارزش میراثی و معماری این رواق و گنبد به یادگار مانده از دوره صفوی. یادگاری که نام یکی از سرداران شاه عباس صفوی کره خورده و تا به امروز باقی مانده تا چشم هر زائر ی را به تماشا بکشاند.

گنبد، به‌مدح حسن خاتون یا شهرآرا

کف گنبد، از سنگ‌های الوان ترکیب یافته است و تا ارتفاع یک‌متر و نود سانتی‌متر نیز سنگ مرمر کار شده است. همچنین از بالای آزاره به بالا گنبد کاشی معرق است.

ابعاد گنبد، در سطح زمین فاصله اقصربین اضلاع متقابل هفت و نیم‌متر، فاصل طول آن‌ها یازده متر و ارتفاع گنبد تا سقف شانزده متر است.

موقعیت رواق «...وردی‌خان»؛ این رواق از طرف شمال به صحن کهنه، از شرق به دارالضیافه، از جنوب به رواق دارالسعاده و از غرب به رواق حاتم‌خانی مربوط است.

می‌دهد: «این بنا که هم‌زمان با مسجد «شیخ لطف‌ا...» در اصفهان ساخته شده، کار امیر معمار اهل اصفهان است که طرح آن به صورت کثیرالاضلاع اجرا شده و این یکی از دلایلی است که بنا را نسبت به دیگر ابنیه موجود در حرم ممتاز می‌کند.»

او در ادامه می‌گوید: «نمای خارجی صغه جنوب شرقی رواق در گذشته سردری بزرگ داشته که محل ورود به رواق بوده است. این بخش کاملاً مقرنس‌کاری شده و از

یادگارهای هنرمندان پیشین و هم‌زمان با ساخت بنای اصلی در عهد صفوی پاک‌رفته است و گویا به ایوان رضا^(ع) معروف بوده است. سقف خارجی رواق نیز برای استحکام و محافظت با قطعات و خشت‌های مسی پوشیده شده و به صورت گنبدی درآمده است تا از نفوذ باران و رطوبت در امان باشد.

ناگفته نماند که در سال ۱۲۵۹ هجری قمری، یعنی در زمان محمدشاه قاجار، استادی مشهدی به نام محمدتقی‌کاشی‌ساز، قسمت‌هایی از این رواق را که گویا آسیب دیده‌بوده است، تعمیر می‌کند. علاوه بر آن قطعاتی از کاشی‌های معرق مقرنس سقف گنبد بر اثر مرور زمان و حوادث طبیعی ریخته بوده است، به‌ویژه که از سال ۱۳۱۵ تا ۱۳۲۴ خورشیدی در این رواق و دارالضیافه رایسته بودند و همین باعث بی‌توجهی و تخریب معماری در این بخش شده است؛ تا اینکه دستور مرمت آن به وسیله چنداستاد ماهر معرق‌کار اجرایی می‌شود و چون صنعت کاشی‌سازی به تکامل کنونی نرسیده بوده، بیش از ۱۰ سال طول می‌کشد تا اساتید آن دوره بتوانند کاشی‌های آسیب‌دیده را با همان نقش و کیفیت اولیه بازسازی کنند.

- هشتی‌هایی که نماد عرش الهی هستند

اشراقی در پژوهش خود درباره گنبد و معماری هشتی آن نیز شرحی مفصل ارائه کرده‌است: «گنبدیکی از مهم‌ترین نمادهای عرفانی جهان اسلام است و نه‌تنها در فرهنگ اسلامی که در همه فرهنگ‌ها نماد کرویت و دایره است که زیباترین و کامل‌ترین اشکال است و کمال را تداعی می‌کند. گنبد نماد آسمان و مقصد عروج انسان است؛ پوسته‌ای محدب که با نگاه نرم، با انسان مخلص و بالیمان هم‌نوا می‌شود و بستر سلوک روحانی و عرفانی او فراهم‌کند. معمار با آگاهی از اینکه خورشید و آسمان به‌مثابه برترین جلوه‌های قدرت خداوندی‌اند، کوشیده است این مضامین، مفاهیم و استعاره‌های متعالی و عرفانی را با زبانی استعلایی در هنر این بنا نشان دهد.» به‌گفته این پژوهشگر، فرم معماری هشتی صرفاً یک روش ساخت نیست تا معماران بتوانند گنبد را به قاعده‌های مربع استوار سازند، بلکه در اصل کنایه از عرش الهی است که طبق احادیث هشت مُلک آن را حمل می‌کنند. از بُعد نمادین نیز هشتی همواره بعدی‌اقبل از یک فضای نیمه‌باز قرار می‌گیرد و این مفهوم یعنی جدایی انسان از محیط بیرون و تمرکز وی در فضای درون، ترکیبی هنری ساخته‌که به آدمی این فرصت را می‌دهد تا با تمرکز حواس و فراغت از برون، تنها به خدا فکر کند و به نیایش یا او بپردازد.» اشراقی در ادامه یادآور می‌شود که استفاده از اشکال هشت ضلعی برگرفته از رعایت اصل سلسله‌مراتب است که یک اصل اساسی در مکتب معماری اصفهان محسوب و در اواسط و اواخر دوره صفوی به‌وفور دیده می‌شود؛ همچنین عدد هشت، در ایران یک عدد مقدس است. هشت بهشت، هشت مرتبه بهشت یا هشت در بهشت (که در عرفان در هشتم، در توبه و همیشه باز است) و اقلیم هشتم (اقلمی که فرشته‌ها را بدان هدایت می‌کند) همه نمادهایی هستند که در معماری این بنا به‌کار گرفته شده‌اند. همچنین روایت است در روز هشتم انسان نوین از برکت فیض الهی آفریده می‌شود.

- پرنده، گیاه و ترکیب این نقوش بر کاشی‌ها

اما نقوش به‌کار گرفته‌شده در کاشی‌کاری این اثر گران سنگ هنری، موضوع دیگری است که در معماری بنا مورد توجه است. نقوش حیوانی و گیاهی، ترکیب اصلی نگاره‌های نقش خورده بر دیوارهای رواق ا...وردی‌خان است. بیشترین تعداد نقوش حیوانی نیز به‌ترتیب در سقف، سردر قدیمی از دارالضیافه، شرق و شمال بنا دیده می‌شود. بیشترین نقش هم مربوط به پرنده است؛ زیرا در عرفان اسلامی هر موجود بال دار نشان معنویت و نماد روح انسان است. لازم به توضیح است که در هیچ جای این نگاره‌ها نشانی از انسان مشاهده نمی‌شود و این برگرفته از نظریه ممنوعیت تصویرسازی پیکرها در هنر اسلامی است. ناگفته نماند اکنون رواق الله وردی‌خان، فضایی ویژه بانوان است و زائران زن از آن استفاده می‌کنند.

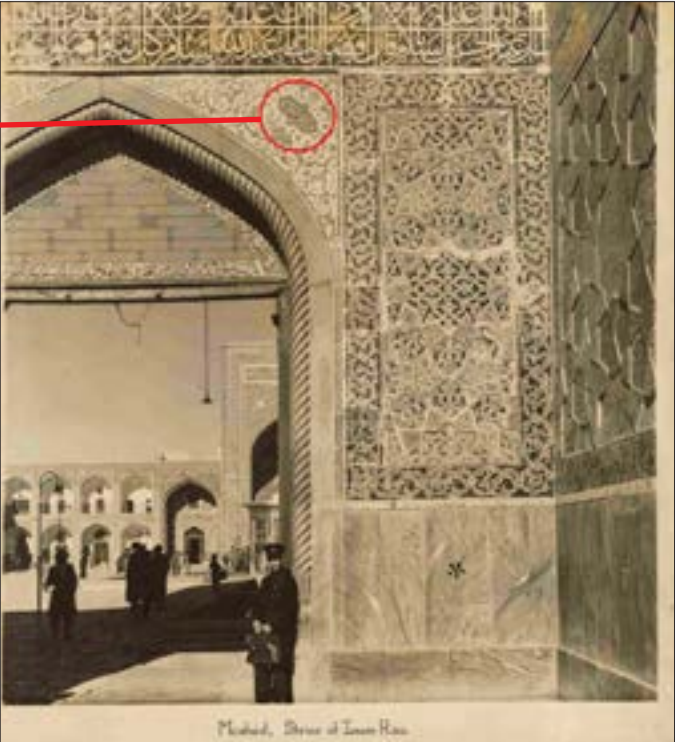
کشف خاطره پاک‌شده «استاد محمد» در ایوان «نقاره‌خانه»

نقشه

نقشه

مرضیه ترابی‌افراپند ترمیم و بازسازی در بناهای حرم رضوی، فرایندی مداوم و پیوسته بوده است. حفظ چنین بنای بزرگ و معظمی بدون در پیش گرفتن این روند، امکان‌پذیر نیست. طی تاریخ این مکان مقدس، ساختمان‌های اصلی و فرعی بارها بازسازی و ترمیم شده‌اند و در این اقدام، چه بسیار نشانه‌های تاریخی و ساختمان‌های تاریخ‌ساز که سپهوا یا از روی ناچاری حذف شده‌اند. کافی است سری به تاریخ حرم رضوی بزیند تا نمونه‌های متعددی را بیابد؛ نمونه‌هایی مانند گنبد اصلی حرم که احتمالاً اصل آن مربوط به دوران پیش از اسلام بوده و در ادوار تاریخی غزنوی، سلجوقی، تیموری، صفوی، افشاری و قاجار بارها بازسازی، مرمت و تزیین شده است؛ با این حال گاه این ترمیم‌ها، بخشی از حافظه تاریخی این مکان مقدس را پاک می‌کند که شایسته است به نحوی از انحا حفظ و نگهداری شود. عکس امروز، تصویری از ورودی نقاره‌خانه صحن کهنه (انقلاب اسلامی) است که در سال ۱۹۳۲ میلادی (۱۳۱۱ خورشیدی) توسط «آرتور پوپ» برداشته شده است. این تصویر چیزی حدود ۹۲ سال قدمت دارد و علاوه بر چشم‌انداز صحن و الگوی چهارچوب در ورودی که مربوط به دوره شاه صفی صفوی است، بخشی از کاشی‌های زیبا و خیره‌کننده حرم مطهر را هم به نمایش می‌گذارد. دقت در این کاشی‌ها، باعث کشف رازی می‌شود که تا نیم‌قرن قبل، هنوز از ذهن مردم مشهد و خادمان حرم رضوی پاک نشده بود، اما امروز بی‌تردید تنها تعدادی از خادمان قدیمی و نیز برخی پژوهشگران تاریخ حرم امام رضا^(ع) از آن آگاه هستند. در میان کاشی لُجَک سمت راست بالای چهارچوب، کتیبه‌ای کوچک به چشم می‌خورد که بر روی آن این عبارت خوانده می‌شود: «تعمیر این صحن مقدس شریف به معماری استاد محمد». این کاشی سه‌گوش و زیبا، در ادوار بعد و احتمالاً هنگام رفع نشست ناشی از نفوذ آب نهر خیابان به پایه‌های دو ایوان شرقی و غربی صحن کهنه، تخریب شد و جای خود را به کاشی‌های جدید داد. حذف ظاهری نام استاد محمد (که ما فعلاً درباره او و زندگی‌اش اطلاعی نداریم) از تاریخ حرم ثامن الحجج^(ع) با حذف کاشی مذکور رقم خورد. به نظر می‌رسد که استاد محمد در زمان خودش، مسئولیت تعمیر کامل صحن را برعهده داشته است، زمانی که به احتمال زیاد مصادف با عصر قاجار بوده است و این را می‌توان از شکل و الگوی کاشی از بین‌رفته دریافت. هرچند نام استاد محمد، به دلیل ترمیم و بازسازی، از میان رفته است، هنر او در حافظه تاریخی حرم رضوی باقی است و اگر اطلاعات بیشتری درباره‌اش بیابیم، بی‌درنگ آن را در اختیار شما خوانندگان عزیز قرار خواهیم داد.